

визначена відповідальність перед органами влади і громадськістю як за економічно ефективно використання природних ресурсів і забезпечення організаційного формування лісового сектору на засадах ринкової економіки і сталого розвитку, так і за підтримання лісових екосистем у стані динамічної рівноваги.

Стаття надійшла до редакції 2 листопада 2011 р.

УДК 334.012.23

В. АМБРОСОВ,
*член-кореспондент НААН України,
професор, доктор економічних наук
(Харків)*

ВПЛИВ СИСТЕМНИХ ЗВ'ЯЗКІВ НА ОРГАНІЗАЦІЙНУ СТРУКТУРУ АГРОФОРМУВАНЬ

Розкрито вплив системних зв'язків на формування організаційної структури агроформувань як основи інтенсивного розвитку сучасних господарюючих суб'єктів виробництва.

Головною ланкою національної економіки є підприємства, які часто виступають юридично та економічно самостійними суб'єктами господарювання. Сільськогосподарські підприємства розвивались і розвиваються в організаційно-та соціально-економічному напрямках, які не завжди були рівнозначними. За планової економіки переважала соціально-економічна спрямованість господарств, під час переходу до ринку – організаційно-економічна з чітким орієнтиром на ринкові вимоги. Остання пов'язана з інноваційно-інвестиційним формуванням матеріально-технічної бази сучасних підприємств у відповідь на виклики глобалізації та міжнародного ринку продовольства. Якщо раніше соціально-економічний розвиток підприємств націлювався на підвищення рівня усупільнення виробництва, то в сучасних умовах – формування нових виробничих відносин, в основу яких покладено приватну власність на засоби виробництва і землю. В отриманні кінцевого суспільного продукту більшого значення набуває не колективна, а індивідуальна праця. Якщо у 1990 р. за рахунок колективної праці було вироблено 69,4% сільськогосподарської продукції, то у 2009 р. – тільки 39,9%, а решта – за рахунок індивідуальної праці¹. Безумовно, це впливатиме на поділ праці та її спеціалізацію, процеси кооперації та інтеграції, форми господарювання, визначення шляхів досягнення виробничих цілей підприємств, регіонів і держави.

Сьогодні ці процеси пов'язані, переважно, з розвитком форм господарювання². Проте визначення тих чи інших переваг не має під собою належного фунда-

¹ Див.: Сільське господарство України. Статистичний збірник (За ред. Ю. М. Остапчука). К., Держкомстат України, 2010, с. 44–46, 156.

² Див.: М е с е л ь - В е с е л ь к В. Я. Розвиток та ефективність організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві України. “Економіка АПК” № 11, 2004, с. 18–24; М а к а р е н к о П. М., М е л ь н и к Л. Л. Економічний потенціал різних форм аграрних господарств. “Економіка АПК” № 7, 2011, с. 89–97.

менту. Форми господарювання самі собою, без урахування змісту системи організаційно-економічних відносин, не впливають на результати діяльності підприємств. При визначенні переваг форм господарювання не враховується головне — комплекс специфічних елементів та їх властивостей, спроможних створювати нову, більш досконалу цілісність, яка забезпечить динамізм зростання ефективності. Як підкреслював С. Мочерний³, система виробничих відносин перетворюється на цілісність з характерними для неї законами, новими якостями, властивостями та синергічним ефектом. Синергія — це поява нової продуктивної сили або якісно нових джерел розвитку, підвищення ефективності діяльності в результаті зведення окремих частин, елементів, факторів в єдину систему за рахунок так званого системного ефекту (емерджентності). Трансформація державних і колективних господарств у сучасні форми господарювання супроводжувалася зміною власності, порушенням організаційно-економічних зв'язків, втратою динамізму розвитку, відсутністю синергії та зниженням окупності авансованого у виробництво капіталу. Рівень рентабельності сільськогосподарської продукції у 1990 р. становив 42,1%, у середньому за 1996–1999 рр. — мінус 22,2%, за 2001–2006 рр. — 11,9%, у 2009 р. — 18,6%⁴.

Мета даної статті — визначити вплив на формування організаційно-економічної структури підприємств системних зв'язків, які зумовлюють динамічний та інтенсивний розвиток сучасних агроформувань.

Сільськогосподарське підприємство як форма господарювання базується на системі організаційних зв'язків, що забезпечують раціональне використання землі, праці та капіталу. У свою чергу, спрямованість організаційних зв'язків, ступінь їх розвитку та взаємодія формуються під впливом прийнятих форм виробництва. Підприємство як форма господарювання відображає, з одного боку, суть відтворювальної системи, а з іншого — особливості його функціонування в рамках інституційних та економічних вимог. Система зв'язків як зміст форми господарювання свідчить про відповідність процесу відтворення вимогам економічних законів. Єдність форми і змісту повинна забезпечити високе виробництво та справедливий розподіл результатів праці в інтересах товаровиробників.

У ринкових умовах основою індивідуальної праці сільськогосподарських товаровиробників є особистий матеріальний інтерес як стимул їх незалежної економічної діяльності. Під гаслами пошуку ефективного господаря в аграрному секторі розпочинались і нині тривають реформи, здійснювані шляхом трансформації власності, введення ринку землі та перерозподілу доходів. Під ефективним господарем розуміють як безпосереднього товаровиробника, який працює у сфері матеріального виробництва, так і власників акцій, майна, землі та керівників підприємств, засновників, голів холдингів, корпорацій тощо. Більшість останніх працюють у столиці та обласних центрах як відповідальні державні чиновники. Вони гарантовано забезпечують свій особистий інтерес і мають зиск незалежно від результатів діяльності підприємств. Відомо, що сьогодні 30,9% сільськогосподарських підприємств є збитковими, а у 58% — рентабельність є нижчою від 10%⁵. З огляду на об'єктивні обставини, дійсним господарем на землі повинні бути ті, хто працює безпосередньо у сфері матеріального виробництва, має професійну

³ Див.: Економічна енциклопедія. У 3-х томах. Т. 3. К., “Академія”, 2002, с. 361, 359.

⁴ Див.: Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку). К., ННЦ ІАЕ, 2011, с. 22–23.

⁵ Див.: Сільське господарство України, с. 53.

кваліфікацію, досвід і легітимну правову основу власності. Формування ефективного господаря із селян для держави — складний, але дуже важливий крок. Справа в тому, що економічна поведінка людей, які стали власниками землі та майна, повинна як спрямовуватися на поліпшення власного соціально-економічного стану, так і задовольняти потреби суспільства у продовольстві та сировині. Проте за останні роки такі тенденції у сільському господарстві не спостерігалися. Навпаки, значна кількість підприємств і сільських територій стали депресивними, а населення не забезпечується базовими продуктами харчування за доступними цінами, що є наслідком економічних втрат селян, підприємств і аграрного сектору в цілому. Як показали наші розрахунки, за роки трансформаційних змін сільське господарство втратило 941 млрд. грн. валової продукції (щороку — близько 50 млрд. грн.). Основні втрати (693 млрд. грн., або 73,6%) припадають на підприємства, де були істотно порушені системні зв'язки і, як наслідок, погіршилась якість продуктивних сил, змінилися виробничі відносини та принципи розподілу новоствореного необхідного і додаткового продукту. Сучасні сільськогосподарські підприємства на одиницю сільгоспугідь одержують на 8–10% менше продукції, ніж колгоспи та радгоспи, а фермерські господарства — на 40–50%. Площа землі у господарствах населення збільшилася з 2,6 млн. га у 1990 р. до 15,6 млн. га у 2009 р., або в 5,8 раза, тоді як виробництво продукції зросло тільки в 1,3 раза (із 44,6 млрд. грн. до 56,3 млрд. грн.)⁶.

У галузі склалася негативна тенденція, пов'язана з тим, що процес відтворення не супроводжується зростаючими потребами товаровиробників, які довгий час обмежуються мінімальними доходами. Створення нових форм господарювання здійснювалося на основі трансформації колгоспів і радгоспів, колективних сільськогосподарських підприємств, які були достатньо організаційно відрегульовані та мали міцну матеріально-технічну базу. Це сприяло тому, що в ринкових умовах господарювання, за відсутності оновлення виробничого потенціалу, сучасні господарства не допустили обвального спаду виробництва.

Але у будь-якому суспільстві (незалежно від політичного устрою) підприємства схильні до диспропорцій, кризових проявів, спаду та піднесення, ризиків, втрати конкурентоспроможності та банкрутства. Ось чому в основі їх організаційної структури повинна бути така система інтегральних зв'язків, яка б могла гарантовано забезпечити їх динамічний, взаємозумовлений і пропорційний розвиток, який не залежить від форм власності та господарювання.

Підприємства як частина господарської системи і складова національного виробництва розвиваються під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Зовнішні фактори, які впливають на розвиток підприємств, повинні бути пов'язані зі споживачами виробленої продукції, партнерами із забезпечення засобами виробництва та ресурсами, підприємствами I і III сфер АПК. Зовнішні зв'язки мають галузевий, міжгалузевий, регіональний, міжрегіональний і територіальний характер і базуються на принципах купівлі-продажу, субординації, підпорядкування, координації та взаємодопомоги через пайову участь, капітальні інвестиції тощо. Взаємозв'язок і взаємодія сільськогосподарського підприємства з суб'єктами його системного оточення впливають на процеси, які пов'язані зі спеціалізацією та концентрацією виробництва, кооперацією та інтеграцією, ефективністю використання ресурсів, фондів і праці. Отже, зовнішні зв'язки визначають роль і місце підприємств у суспільстві тими завданнями, які ставляться національною еконо-

⁶ Див.: Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку).

мікою з метою вирішення державних програм, та можливостями виробничого потенціалу господарств. Тому держава завжди повинна формувати не віртуальні, а конкретні організаційно-виробничі структури в аграрній сфері, з якими треба встановлювати постійні економічні відносини, вирішувати питання розвитку колективів і громад. Як показала практика реформування та розвитку нових підприємств, порушення таких зв'язків веде до великих необоротних втрат як для господарств, так і для держави. На це звертають увагу Т. Маренич ⁷, В. Онегіна ⁸, І. Охріменко ⁹ та інші вчені. Разом з тим, як показує досвід, вирішальну роль у сталому розвитку сільськогосподарських підприємств відіграють внутрішні зв'язки, які, насамперед, визначаються цілями та завданнями функціонування господарюючих суб'єктів. Сільськогосподарське підприємство як локальна економічна система має багатоцільовий характер розвитку, відповідно до якого в якості ланок забезпечення збалансованого пропорційного розвитку можна виділити конкретні напрями зв'язків, що сприяють їх досягненню. Метою організаційного розвитку підприємства є постійне підвищення його економічної ефективності, зростання продуктивності праці, конкурентоспроможності та окупності капіталу, а також створення умов для розширеного відтворення. Виходячи з цього підприємство як цілісний економічний суб'єкт господарювання об'єктивно базується на складових підсистем через комплекс організаційних зв'язків, які поєднують усі фактори виробництва. Як показали дослідження, з урахуванням функціональної спрямованості на підприємстві можна виділити такі групи сталих внутрішніх системоутворюючих зв'язків: організаційно-технологічні, техніко-технологічні, організаційно-трудова, інституціонально-правові, інноваційно-інвестиційні, соціально-економічні, зовнішньоекономічні, внутрішньоекономічні, коопераційно-інтеграційні та ресурсно-екологічні. Їх взаємодія та єдність зумовлюють відповідну організаційну цілісність підприємств і динамізм розвитку.

Організаційно-технологічні зв'язки забезпечують оптимальну структуру підприємства, функціонування основного, допоміжного й обслуговуючого виробництв, досягнення раціонального поєднання галузей з метою ефективного використання природного та виробничого потенціалів. Вони є вихідними при обґрунтуванні спеціалізації, кооперуванні, комбінуванні та диверсифікації виробництва, визначають розміри галузей та рівні концентрації. Здійснення виробництва на основі раціональної спеціалізації та оптимальної концентрації відповідає вимогам законів пропорційного розвитку, спадної дохідності й економії на масштабах.

Нині у більшості господарств галузева, а відповідно, і виробнича структури є деформованими. Під впливом глобалізації та вимог міжнародного продовольчого ринку підприємства орієнтуються переважно на виробництво зерна, соняшнику, сої та рапсу. Сьогодні під посіви цих культур відведено 80,6% площ, тоді як у 1990 р. – 50,6%. Водночас скоротилися посіви цукрових буряків і кормових культур ¹⁰. Прибуток став визначальним у спеціалізації господарств. При цьому його

⁷ Див.: Маренич Т. Г. Трансформаційна динаміка та механізми економічного регулювання агроформувань (питання теорії, методології, практики). Монографія. К., ННЦ ІАЕ, 2005, 454 с.

⁸ Див.: Онегіна В. М. Державне регулювання цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників. Монографія. К., ННЦ ІАЕ, 2007, 590 с.

⁹ Див.: Охріменко І. В. Витрати та собівартість сільськогосподарської продукції в регулюванні економічних відносин сільськогосподарських підприємств. Монографія. К., "Логос", 2009, 338 с.

¹⁰ Див.: Сільське господарство України, с. 74–75.

збільшення супроводжується не скороченням собівартості, підвищенням продуктивності праці та якості продукції, а зростанням цін під впливом попиту міжнародного ринку, що негативно відбивається на організаційно-технологічних зв'язках. В умовах сучасної галузевої структури господарства порушують науково обґрунтовану структуру посівних площ та сівозмін, не забезпечують, власне, відтворення ресурсів і фондів. Унаслідок цього, як зазначають С. Балюк і Л. Воронцева¹¹, дефіцит поживних речовин у ґрунті становить до 100 кг/га, постійно зменшується вміст гумусу (його втрати досягли 250–300 кг/га на рік). Площі деградованих земель в Україні займають від 6–7 до 8–10 млн. га. У цих умовах, поряд зі сплесками врожаїв (2008 р.), матиме місце і падіння (загальний тренд зниження проявлятиметься ще чіткіше, якщо не вжити відповідних заходів), реальною стає загроза недосягнення головного завдання — зібрати 80 млн. т зерна¹². В Україні за 65 років (1945–2010) середньорічне виробництво зерна становило 33,0 млн. т, щорічний приріст — 676 тис. т, за 1970–1990 рр. — 453 тис. т, за 1991–2010 рр. приріст був від'ємним. При зазначених його темпах досягти виробництва 80 млн. т можливо за 70–100 років. При цьому в періоди найбільших приростів валових зборів зерна господарства значно краще, ніж тепер, були забезпечені органічними (в 10 разів) і мінеральними (в 3–5 разів) добривами, технікою та кваліфікованими робітниками. Це саме стосується виробництва й іншої продукції.

Порушення на підприємствах галузевої структури обмежує внутрішній ринок держави за показниками забезпеченості населення власними продуктами харчування, насамперед базовими: м'ясом, молоком, яйцями, овочами та фруктами. На внутрішній ринок через тіньові схеми за демпінговими цінами проникають імпортовані товари, що стримує власне виробництво. За відсутності достатньої кількості продукції власного виробництва зростання цін на продовольчі товари є перманентним, нерегульованим, веде до проїдання доходів населення та бідності. Наші розрахунки доводять, що тільки оптимізація галузевої структури сільськогосподарських підприємств, орієнтованих на довгострокову кон'юнктуру, при поєднанні рослинництва і тваринництва дозволить збільшити виробництво валової продукції у вартісному вираженні на 15–20 млрд. грн.

Основа ефективного національного аграрного виробництва становить виробничий потенціал, який реалізується в техніко-технологічній системі зв'язків. Як показує аналіз, з 1990 по 2009 р. було введено в дію окремих об'єктів та потужностей сільськогосподарського призначення менше, ніж за один рік дореформеного періоду. Внаслідок цього, частка сільського господарства в основних виробничих засобах національної економіки скоротилася з 21,3% у 1990 р. до 3% у 2009 р.¹³ На такі процеси постійно звертають увагу П. Саблук¹⁴, В. Ситник¹⁵, Ю. Лу-

¹¹ Див.: Балюк С. А., Воронцева Л. І. Ґрунтові ресурси Харківської області. Організаційно-економічні та інституціональні засади трансформації в аграрній сфері України. Матеріали зборів керівників, спеціалістів та вчених аграрників Харківської області 28 березня 2011 р. у м. Харкові. Харків, ХНТУСГ, 2011, 168 с.

¹² Див.: Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку), с. 547.

¹³ Див.: Амбросов В. Я., Маренич Т. Г., Луценко О. А. Відтворення та ефективне використання основних засобів. Монографія. Харків, Міськдрук, 2011, с. 29.

¹⁴ Див.: Саблук П. Т. Формування і розвиток наукових основ забезпечення відтворювального процесу в аграрному виробництві. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази агропромислового комплексу України. П'яті річні збори Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, 28–29 січня 2003 р. К., ННЦ ІАЕ, 2003, с. 619–623.

¹⁵ Див.: Ситник В. П. Формування і реалізація державної політики розвитку матеріально-технічної бази АПК України (доповідь). П'яті річні збори Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників, 28–29 січня 2003 р. К., ННЦ ІАЕ, 2003, с. 5–24.

зан¹⁶, Я. Білоусько, А. Бурилко, П. Денисенко¹⁷, Г. Підлісецький¹⁸ та інші вчені. Встановлено, що оптимальний рівень і організація раціонального використання засобів праці дозволяють збільшувати виробництво продукції, підвищувати продуктивність праці, знижувати собівартість продукції, сприяють результативній діяльності всіх форм господарювання. Проте технічне, а відповідно, і технологічне забезпечення аграрних підприємств залишається незадовільним, що спричиняє втрату рослинницької продукції, стримує відновлення та нарощування виробництва тваринницької продукції, погіршує фінансовий стан підприємств.

Розмір і структура основних засобів сільськогосподарських підприємств не відповідають нормативним вимогам. В умовах обмежених фінансових можливостей основна увага приділяється придбанню засобів механізації, які, наприклад, в окремих районах Харківської області досягають 80–86% у структурі фондів сільськогосподарського призначення. За таких підходів до техніко-технологічного оновлення істотно погіршуються економічні показники галузі. Відносно висока питома вага засобів механізації у структурі основних фондів, при їх обмеженому використанні у часі, обов'язково призведе до скорочення фондівддачі, підвищення амортизаційних відрахувань на одиницю продукції, зростання собівартості та зниження рентабельності виробництва. Тому техніко-технологічне забезпечення підприємств має передбачати інноваційно-інвестиційне підґрунтя та зв'язок з інтенсифікацією виробництва. Підвищення ефективності використання основних засобів у рослинництві потребує застосування високопродуктивної техніки в поєднанні з енерго- і біозберігаючими технологіями, оптимальної виробничої та галузевої структур, висококваліфікованих кадрів та інтенсифікації галузі. У тваринництві цільове оснащення ферм сучасними засобами виробництва та інтенсифікація галузі дозволяють при виробництві молока підвищити фондівддачу на 30%, знизити фондомісткість на 19–24%, скоротити собівартість на 8% і збільшити рентабельність до 59,3%, зокрема, по молодняку ВРХ – відповідно, 26%, 21%, 7,5% і 19%; свинарству – відповідно, 78%, 8%, 15% і 46,7%¹⁹. Вирішення цієї, найскладнішої для сільськогосподарських підприємств проблеми повинно обов'язково здійснюватися в тісному взаємозв'язку зі стратегічною політикою господарств щодо зміцнення матеріально-технічної бази, вимогами інноваційного оновлення та інвестиційного забезпечення. При цьому принциповим є фінансове забезпечення. Для сільськогосподарських підприємств, які спеціалізуються на монопродукції та орієнтовані на короткострокову кон'юнктуру, фінансування інвестицій може проводитися за рахунок власних коштів, з оновленням фондів фронтально, послідовно та поетапно. Для господарств з раціональною галузевою структурою, що передбачає поєднання рослинництва і тваринництва, створення матеріально-технічної бази потребує пріоритетного цільового інвестування, з використанням цільового довгострокового кредитування та бюджетної підтримки.

За радянських часів державна політика спрямовувалася на зміцнення матеріальної бази сільськогосподарських підприємств технічними і технологічними засо-

¹⁶ Див.: Лузан Ю. Я. Відтворювальні процеси в агропромисловому комплексі України. “Економіка АПК” № 5, 2010, с. 39–44.

¹⁷ Див.: Білоусько Я. К., Бурилко А. В., Денисенко П. Н. та ін. Розвиток ринку сільськогосподарської техніки. К., ННЦ ІАЕ, 2008, 132 с.

¹⁸ Див.: Підлісецький Г. М., Могилова М. М. Підвищення рівня фондооснащеності аграрного виробництва, як основа зростання його ефективності. “Економіка АПК” № 12, 2009, с. 21–28.

¹⁹ Див.: Амбросов В. Я., Маренич Т. Г., Луценко О. А. Зазнач. праця, 231 с.

бами виробництва; створювалися великі спеціалізовані підприємства, що оснащувалися технологічним обладнанням, тракторами, комбайнами та сільськогосподарськими машинами вітчизняного виробництва. Водночас активно розвивалися підприємства з технічного, хімічного, меліоративного, будівельного, кормобіологічного, комбікормового, комунального тощо обслуговування сільського господарства. Техніко-технологічні зв'язки позитивно впливали на їх економічну та соціальну стабільність, забезпечували селян робочими місцями та доходами. Нині нестача, моральне та фізичне спрацювання основних фондів погіршили забезпеченість засобами праці, стримують запровадження сучасних технологій, обмежують вплив внутрішніх чинників на скорочення ресурсомісткості продукції, підвищення її ефективності та конкурентоспроможності. Тому техніко-технологічні зв'язки на рівні підприємств повинні сприяти як досягненню раціонального рівня та структури основних засобів, так і ефективному їх використанню.

Організаційно-трудові зв'язки залежать від техніко-технологічних і впливають на їх формування й ефективне використання. Зі зміною форм власності в сільськогосподарських підприємствах істотно скоротилася загальна чисельність персоналу, зменшилася кількість кваліфікованих робітників і спеціалістів. На підприємствах формуються нові колективи в особі власників, найманих працівників, менеджерів і засновників. Досягти єдності всіх працюючих як суб'єктивного чинника впливу на виробництво можна за рахунок системних зв'язків з формування мотиваційного механізму, раціональних форм організації праці, підготовки та підвищення кваліфікації робітників і спеціалістів, соціальної підтримки, зростання доходів селян, що припинить їх міграцію до міст і за кордон.

У процесі реорганізації державних і колективних господарств власність на землю та майно була переадресована селянам значною мірою формально (без належної економічної та інституціональної бази). Вона не стала реальним капіталом і для товаровиробників. Практично підприємства всіх форм господарювання функціонують на орендованих землі та майні, а їх номінальні власники – переважно наймані працівники. Так, у 2009 р. їх питома вага у всіх формах господарювання серед осіб, які здобули право власності на землю, становила 10,1%. Вважаємо, що зі становленням ринку землі частина агроформувань трансформується в такі організаційні структури, які найповніше враховуватимуть інтереси власників через їх безпосередню участь у сфері виробництва. Система зв'язків повинна сприяти створенню приватно-колективних підприємств, які забезпечать робітникові реальну участь в управлінні, вирішенні економічних і соціальних питань розвитку своїх колективів.

У дореформений період сільськогосподарські підприємства формували робочі місця, впливали на зайнятість населення, визначали потребу в робочій силі, допомагали робітникам в здобутті освіти та підвищенні кваліфікації, забезпечували житлом і комунальними послугами. Системні зв'язки економічного та соціального розвитку підприємств були основою їх пропорційності та збалансованості. Свідоме порушення цих зв'язків призвело до депресивного становища сільських населених пунктів, відпливу молоді та зниження економічної активності населення. На необхідність вирішення соціальних проблем розвитку села звертали увагу І. Лукинов²⁰,

²⁰ Див.: Лукинов И. И., Амбросов В. Я., Бойко В. И. и др. Рекомендации по развитию специализации и концентрации сельскохозяйственного производства на базе межхозяйственного кооперирования и агропромышленной интеграции в Украинской ССР. К., "Урожай", 1976, 112 с.

К. Якуба²¹, В. Дієсперов²², В. Юрчишин²³, Р. Тринько²⁴, Л. Мармуль, Т. Бондар²⁵ та інші. Тому сьогодні через місцеві бюджети, пільгове кредитування та цільові регіональні програми слід підтримувати ті сільськогосподарські підприємства (незалежно від форм власності), які приділяють увагу саме соціальному розвитку трудових колективів і сільських територій. За рахунок цього можуть бути відроджені малі галузі (вівчарство, козівництво, кролівництво та бджільництво), відкоригована організація заготівлі, збереження, переробки та реалізації продукції населення, прискорене житлове та комунально-побутове будівництво, поліпшене гуманітарне обслуговування населення. Розвиток підприємництва сприятиме підвищенню зайнятості та самозайнятості сільського населення, оздоровленню малих сіл і хуторів; посилення ролі агроформувань у соціальній сфері – більш успішному соціально-економічному розвитку регіонів у цілому.

Одним з напрямів зростання ефективності галузі є участь України в міжнародному поділі праці як основи усунення обмежених можливостей традиційно екстенсивного ведення сільського господарства. При цьому якісне вдосконалення матеріальної бази галузі за рахунок залучення іноземних інвестицій, сучасних технологій і техніки повинне поєднуватися з паритетними та взаємовигідними відносинами. На зовнішньому ринку вітчизняний товаровиробник повинен мати можливість реалізовувати свою продукцію за цінами, не нижчими від світових, а з урахуванням якості – вищими на 10–20%. Але фактично, через незадовільну організацію експортно-імпоротної маркетингової діяльності сільськогосподарських товаровиробників (яка практично відсутня), на всіх рівнях реалізація зерна та іншої продукції ведеться за цінами, значно нижчими за світові. Більшість сільгосп підприємств не є операторами на зовнішньому ринку, хоча під його впливом перейшли на вирощування монокультур, не маючи від цього належного зиску. Так, наприклад, торгівля зерном на зовнішньому ринку ведеться з урахуванням інтересів трейдерів. У 2010/11 маркетинговому році експорт зерна з України становив 12,1 млн. т, з них 10,1 млн. т пшениці, ячменю та кукурудзи. У структурі експорту цих культур на компанію “Нібулон” припадало 16%, “Хлібінвестбуд” та “Корнелтрейд” – по 10%, “Серна” та “Сантрейд” – 8% і 7%, решта – інші компанії. Внаслідок дій щодо реалізації зерна на внутрішньому та зовнішніх ринках, товаровиробник у 2010/11 маркетинговому році втратив 20% від ціни реалізації, у 2011/12 маркетинговому році може втратити 30%²⁶. Тобто всі фінансові ризики, пов’язані з реалізацією зерна, відбиваються переважно на товаровиробнику як при недоборі врожаю, так і при його істотному збільшенні. Це наслідок того, що держава не підтримує формування збутових кооперативів. У 2011 р. підприємства реалізовували зернові та зернобобові культури за 1120,9 грн. за 1 т, що становило 39,3% від цін за експортними контрактами, у тому числі від цін ФОБ – 50%. Фермери

²¹ Див.: Якуба К. І. Зайнятість населення та організаційно-економічні трансформації в аграрному виробництві. Збірник матеріалів Дванадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників. 25–26 лютого 2010 р. К., ННЦ ІАЕ, 2010, с. 348–353.

²² Див.: Дієсперов В. С. Актуальні проблеми оплати сільськогосподарської праці. “Облік і фінанси АПК” № 7, 2005, с. 51–58.

²³ Див.: Юрчишин В. Рясніе Україна цвинтарями своєї історії... К., ННЦ ІАЕ, 2008, 40 с.

²⁴ Див.: Тринько Р. Інтелектуальна деградація села. Львів, 2003, 32 с.

²⁵ Див.: Мармуль Л. О., Бондар Т. В. Стан та забезпеченість сільської поселенської мережі основними об’єктами соціальної інфраструктури. “Вісник аграрної науки Причорномор’я”. Вип. 2 у двох томах, т. 1, 2004, с. 181–186.

²⁶ Див.: Владимиров Д., Татаренко Г. Конь фигурации. “Бизнес” № 28 (963), 2011.

Європи та Канади, які збувають зерно через кооперативи, мають 75–78% від цін ФОб. Рентабельність виробництва зерна у сільськогосподарських підприємствах залишається недостатньою (у 2010 р. – 13,9%). При цьому у 17,7% господарств вона становила 5,3%, а 36,9% – мали збитки.

Внутрішньогосподарські зв'язки сприяють, переважно, вирішенню двох завдань – організації підрозділів і економічним взаємовідносинам між ними, які б ураховували вимоги ринку. Як показали розробки, на базі структурних підрозділів підприємств з метою проведення підприємницької діяльності доцільно створювати приватно-орендні внутрішньогосподарські структури²⁷. Система зв'язків при організації таких структур повинна забезпечувати: відповідність економічного та юридичного статусу відносинам власності; організаційної структури – вимогам економічної самостійності та самоврядування виходячи з інтересів власників; чіткий поділ праці на основі створення трудових колективів у підрозділах підприємства; досягнення підприємством самоокупності, самофінансування та конкурентоспроможності. Посилення самостійності підрозділів потребує організації та запровадження комерційного розрахунку.

Процеси кооперації, агропромислової інтеграції завжди були тісно пов'язані з діяльністю сільськогосподарських підприємств. Це дозволяло переробним підприємствам (навіть за наявності певних недоліків у взаємовідносинах) мати надійну сировинну базу, а сільськогосподарським товаровиробникам – достатній рівень рентабельності продукції.

У трансформаційний період міжгалузеві зв'язки порушилися, спеціалізація, кооперація та агропромислова інтеграція змінилися за формою і змістом. Сьогодні інвестиційний ресурс агрохолдингів є капіталом їх засновників, який виступає в якості основних та оборотних фондів, відокремлених від сільгосппідприємств та їх власників. У сільській мережі агрохолдинги досі залишаються віртуальними, а не реальними виробничими структурами, де відносини формуються та спрямовуються на забезпечення однакової окупності капіталу за всім ланцюжком сумісної діяльності. Засновники холдингів встановлюють такі ціни на сільськогосподарську продукцію, товари та послуги, які забезпечують їм високу окупність капіталу і гарантоване одержання прибутку (незалежно від результатів діяльності сільгосппідприємств). За таких відносин системні зв'язки природно діяти не можуть і не впливають на стабільне й ефективне функціонування агроформувань. Тому доцільно, щоб при організації співробітництва інтегратори, які формують холдинги, посилили зв'язки з сільгосппідприємствами через участь у формуванні їх статутного капіталу, основних і оборотних фондів, перерозподілі доходів, прибутку, створенні рівних умов при одержанні субсидій, бюджетної підтримки, кредитних ресурсів, сплаті страхових внесків тощо. Сільськогосподарські підприємства, які увійшли до складу агрохолдингів, повинні мати рівні умови для фінансового забезпечення своєї операційної та інвестиційної діяльності, а також виконання фінансових зобов'язань.

Аграрні підприємства повинні функціонувати у складі агрохолдингів як рівноправні, економічно та юридично самостійні структури, що працюють на принципах розширеного відтворення та соціальної стабільності. Сільське господарство стало більш самостійною підприємницькою галуззю, але практично ізо-

²⁷ Див.: Амбросов В. Я. Організаційна стратегія сільськогосподарських підприємств. Монографія. Харків, ХНТУСГ, 2009, 316 с.

льованою від I і III сфер АПК, які в ринкових умовах не враховують інтереси селян. Такий підхід у відносинах створив кризову ситуацію, що триває вже декілька років: підприємства I сфери втратили споживача своєї продукції, а III – були вимушені різко скоротити виробництво продукції переробки. На вітчизняний ринок у значних обсягах почали надходити іноземна техніка, імпортна сировина для переробної промисловості та готова продукція. Так, за останні роки витрати на придбання техніки в Харківській області збільшилися у 2,9 раза, у тому числі вітчизняного виробництва – у 2,2 раза, а іноземного – у 3,2 раза. Питома вага витрат на придбання техніки власного виробництва становила 21,7%, тоді як іноземної – 78,3%²⁸. Тобто український сільськогосподарський товаровиробник фактично інвестує та стимулює іноземного виробника засобів виробництва. В Україні за участю вітчизняного та іноземного капіталу практично не створюються спільні підприємства з випуску засобів виробництва, не ведеться їх модернізація. Виробити сучасну сільськогосподарську техніку на базі вітчизняного машинобудування без наявності кадрів відповідної кваліфікації та інноваційних розробок за короткий період складно. Тому доцільно, щоб держава підтримала створення спільних підприємств з випуску сільгосптехніки на основі досягнень лідерів світового сільськогосподарського машинобудування. Постійне перенесення прийняття рішення з цих питань підриває виконання науково обґрунтованих програм за темпами і обсягами виробництва сільськогосподарської продукції на перспективу. У зв'язку з глобалізацією світового ринку, наявністю в сільському господарстві України дешевої робочої сили та доступними завдяки мізерній (порівняно з іншими країнами) орендній платі земельними ресурсами промисловий, торговельний і фінансовий капітал, використовуючи сучасну іноземну техніку та нові технології, монополізує контроль за виробництвом зерна, соняшнику, переробкою та реалізацією продукції, витісняє з виробництва низькорентабельну, але необхідну для життєдіяльності людей продукцію. Водночас посилюється продовольча залежність країни від імпорту м'яса, фруктів та іншої продукції.

Функціонування агрохолдингів поки що помітно не впливає ні на темпи зростання виробництва сільськогосподарської продукції, ні на підвищення її ефективності. Так, частка сільського господарства в новоствореній вартості скоротилась у 2009 р. до 8,2% проти 16,3% у 2001 р.²⁹. У світовій практиці системні зв'язки між сферами АПК забезпечують не агрохолдинги, а кооперативні формування, інтеграторами в яких виступають фермерські господарства. Відповідно, перевагами кооперативної форми інтеграції користуються фермери, а не промислово-торговельно-фінансовий капітал.

Таким чином, системна дія взаємозумовлених зв'язків на рівні сільськогосподарських підприємств тісно пов'язана з організаційними структурами виробництва у складі господарського комплексу, що відповідають вимогам інноваційного, соціально та екологічно орієнтованого розвитку агроформувань в умовах ринку.

Стаття надійшла до редакції 15 серпня 2011 р.

²⁸ Див.: Амбросов В. Я., Маренич Т. Г., Луценко О. А. Зазнач. праця, с. 177.

²⁹ Див.: Сільське господарство України, с. 37.